

Тыва Республиканың өөрөдиге болгаш эртем яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт
Этнопедагогиктиг шинчилелдер лабораториязы

Шалааның сузуктери

Кызыл – 2015

ББК 82.3 (2Рос-Тув)
Ш15

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызынын Национал школа хөгжүдөр институтунуң Өөредилге-методиктиг чөвүлели сүмелээн.

Тургускан автору *Г.Д. Сундуй*, педагогика эртемнериниң кандидады.

Харысалгалыг редактор *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент.

Библиограф *М.С. Ооржак*.
Редактор *Л.А. Ооржак*

Шагааның сүзүктери / Г. Д. Сундуй тургускан. – Кызыл, НШХИ Ш15 2015. – 24 с.

Духовные творения Шагаа / Составитель Г.Д. Сундуй. – Ш15 Кызыл: ИРНШ, 2015. – 24 с.

В книге освещаются бытующие языческие (тенгрианские) представления тувинцев о Шагаа, также опыт обрядовой практики в канун и во время наступления нового года по лунному календарю. Раскрыто духовное содержание основных обрядов Шагаа: бүдүү (канун), саң салыры (ритуальный огонь), чолукшууру (приветствие). Шагаа является важной составной частью культуры тувинцев, влияющей на духовно-нравственное становление и развитие личности подрастающего поколения.

Предназначено для широкого круга читателей.

© Автор-составитель Г.Д. Сундуй, 2015
© Институт развития национальной школы, 2015

Эге сөс

Шагаа – чаа чыл байырлалы. Шагаа дээрге «шаг» (үе) болгаш «аа» (аа сүт) деп ийи сөстөн тургустунган үндезин тыва сөс болур. Шагаа дүшкен үеден эгелеп Ие Чер частып, бодунун чулуун (аа сүдүн) оран-делегейге, дириг амытаннарга, кижилерге харам чокка эдип берип эгелээни ол. Ынчангаш Шагаа айы «ак» (эки) деп билиишкин-биле холбаглыг бооп, кижилерни Дээр Ада биле Ие Черниң ачызында, чаа шагның дүшкени-биле бот-боттарынга, бойдуска, күш-ажылга, даштыкы хүрээлелдин херекселдеринге, культурага болгаш нийтилелге ак сеткилдиг, арын-нуурлуг хамаарылгалыг болурун алгап-йөрээген сүзүктүг үе болур. Чаа үениң дүжүп кээрин чаш төлдүң чаларап бодарааны-биле дөмей кылдыр көрүп турары дыка үнелиг чүүл болур. Сүзүк дээрге бүгүлө эки чүүлдер синген чаңчылдар, билиглер, угаадыглар болгаш кижиниң ак сагыжы-дыр. А «сүзүктээр» дээрге ук чүүлдерни чаш болгаш чалыы салгалдың кижилериниң угаан-бодалынга, аажы-чаңынга бириктирерин ынча дээр.

Эргим ха-дунма!

Шагаа дээрге чаш болгаш чалыы ажы-төлүвүстүң мөзү-бүдүжүн хевирлээринге, күш-ажылды үнелеп билиринге, бойдус хоойлуларын сагыырынга, бодунга болгаш өске кижилерге хумагалыг, ынакшылдыг болурунга, ол ышкаш чаа билиглерже болгаш сайзыраңгай чүүлдерже чүткүлдүг болурун сеткээн эң кол сүзүктүг байырлалывыс-дыр. Бо дээрге өгбелеривистиң салгал байлаа-дыр. Ону хумагалаары, сайзырадыры, ооң чингин уткашынары болгаш ужурлары-биле ажы-төлүвүстү сүзүктээри – бистиң ыдыктыг харысалгавыс болгаш хүлээлгевис дээрзин кажан-даа утпаалыңар.

1 эге. ШАГАА – ТЫВА ЧОННУҢ ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Шагааның улусчу байырлал болур эрге-хоойлулуг болгаш эртемниг үндезиннери

Шагааның эрге-хоойлу талазы-биле үндезинин «Тыва Республиканың байырлал хүннеринин дугайында» деп Тыва Республиканың 1999 чылдың февраль 12-де 143 дугаарлыг Хоойлузу айыткап турар. Ук Хоойлунуң бир дугаар статьязынын 2-ги чүүлүнде Шагааны улусчу байырлал деп доктааткан, ону эрттирер чингине хүннү Дээди Хурал (Парламент) чөөн чүк улузунуң календарын сагып тургаш, илередир деп шийтпирлээн.

Шагаа алызындан чончу утка-шынарлыг, ооң уламындан амгы тыва ниитилелдин иштинде боду туруштуг болгаш харындаа өг-бүлө, төрөл-дөргүл харылзааларын, Тываның хөй националдыг чоннарынын эп-найырал болгаш эп-сеткил хамаарылгаларын улам быжыктырарынга, ниитилелге политиктиг чогумчалыг турум байдал тургузарынга идиг берип турар. Амгы үеде Шагааны хөй-ниити черлеринге баш бурунгаар байырлаары чаңчыл апар чыдар. Ол дээрге Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың Конституцияларынын күүселдезинин илерели болур.

Демдеглеп каар чүүл болза, тыва улустуң Шагаа байырлалы бо үеге чедир тускай шинчилеттинмээн бооп турар. Ындыг-даа болза ооң дугайында элээн делгем-даа, каксы-даа медээлер Тывага аңгы-аңгы үелерге кээп тургулаан эртемденнернин, амгы үениң төөгү, культура, аас чогаал, тыва дыл, улусчу педагогика шинчилекчилеринин ажылдарында бар [1, 8, 30, 33, 35, 43, 44]. Ооң-биле чергелештир Шагаа дугайында үнелиг медээлерни тыва чон боду солун-сеткүүл азы аас чугаа дамчыштыр элбээ-биле берип турар. Шагаа дугайында баштайгы бо номну ук медээлерге, ол ышкаш Тыва Республиканың чурттакчыларынын, Моолдуң база Кыдаттын девискээрлеринде чурттап турар тываларнын дузазы-биле чыгдынган материалдарга даянып тургускан.

Ай календары азы Шагааның ай-хүнүн тыва улус канчаар илередип турарыл

Шагааның дүжер үези Төп Азияның түрк-моол чоннарында 12 дириг амытаннарның аттарын эдилээн календарь-биле дорт хамаарылгалыг. Түрк чоннарга хамаарыштыр ук календарь бистиң эрага чедир VI векте шылгараңгай полководчу Күлтегинге тураскааткан «Улуг бижикте» демдеглеттинген [43, 2003]. Археолог К. Чугуновтуң дыңнатканы-биле Тывада 12 (60) чыл календарының ортаа вектен бээр турганын херечилээн енисей бжиин Бий-Хем кожууннуң Ээрбек чоогунда даштан востоковед Д. Д. Васильев чазып номчаан бооп турар.

Тыва календарь Күскеден эгелээр болгаш дараазында Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Сарбашкын, Дагаа, Ыт, Хаван деп чурум-чыскаалдыг. Чамдык чоннарда (чижээ, тибеттерде) чылдың бажында Койгун олуруп турар, өске чоннарда Инек орнунда Буга, Хой орнунда Кошкар азы Өшкү дээш баар. Ол ышкаш дириг амытаннарның өң-чүзүнү чамдык чоннарда база өскерлип турар.

Эрги болгаш чаа үе солчулгазын азы Чаа чылды Төп Азияның элээн хөй чоннары ай болгаш хүн календарынга даянып санап келгенин эртем-төөгү литературазындан билип ап болур. Чижээ, шылгараңгай орус этнограф А.П. Потапов Эрзин-Тес улузунуң моол дылда ажыглап турар календарын, ооң иштинде ай календарын ханызы-биле шинчилээш, ону моол болгаш өске-даа түрк чоннарның календары-биле деннеп көргөш, бо календарлар «тыва дылдан моол дылче очулдуртунган-дыр» деп солун түннелди үндүрген [85, 1969].

Шагаа үезин тывалар хүн-даа, ай-даа календарын көрүп илередип чораанын дыка хөй чырыкче үнген материалдар херечилеп турар [1, 8, 30, 33, 35, 43, 44]. Оларның авторлары – тыва чон боду. Чижээ, Мөнгүн-Тайганың малчыннары хүннүн херели өг ханазының бажын эртип баткаш, өгнүн куру чедип турда, «соок кыш кырыды, чөнүдү: өлчейлиг час келди, Шагаа эгелээн» деп санаар. Бо болза Шагаа үезин Хүн календары-биле илереткен барымдаа болур.

Ынчалза-даа бистиң өгбелеривис Шагаа үезин колдуунда ай календары-биле санап чораанын айтыр апаар. Чижээ,

Д. Монгуштуң хайгаарааны-биле чөөн чүк чоннарының календары бот-бодундан шоолуг ылгалбас-даа болза, Шагааның айы, чыгк хүнү, чер-черниң географтыг туружунга азы шак куржаанга база агаар-бойдустуң байдалынга чагыртыр болганда, чаңгыс аай эвес бооп болур. Шагааның ай-хүнүн шын илередир байлак дуржулга тыва чонда шынап-ла читпээн, херек кырында ажыглалда барын номнар, хөй-хөй статьялар, ол ышкаш ук дуржулганы эдилеп, кадагалап, холдан салбайн чоруур кижилер херечилеп турар [1, 8, 30, 33, 35, 43, 44]. Ынчангаш Шагааның ай-хүнүн тыва чоннуң бодунуң санаар аргазы-биле илеретсе эптиг болгу дег-дир. Д. Монгуштуң дыңнатканы-биле:

- айда үжен хонук бар. Хонуктарны ай чаазындан эгелеп санаар. Бирээниң хүнүнде Ай көзүлбес болур;

- айның ийиги чаазында бичежек ээтпек Ай дээрнин барыын чүгүнге бедик эвес көстүп үнүп келгеш, үр болбаанда дедир ажа бээр;

- үшкү хүнде Ай мурнукузундан бичии бедидир көстүп үнүп келир. Бо хүнден эгелээш, Айның ээтпээ солагай талаже долуп эгелээр. Хүннер эрткен тудум, Ай улам долуп, чоорту бедип үнүп келир. Ынчалдыр-ла дөрткү, бешки, алдыгы айның чаазы эртер;

- чеди, сес чаада Айның оң талакы чартыы долuzu-биле чырып көстүп турар болур;

- тос чаадан ынай Ай чоорту улгаткаш, 15 чаада четчележи, шуут төгерик апаар. Ону *чедишкен ай* дээр. Ол чайгы Хүн-биле дөмей, кидис өгнүң дээвиириниң чиге кырындан даңны атсы чырыдып тура хонар;

- дараазында 16-ның хүнүнден эгелээш, Ай оң таладан бичелеп «чирилзе-чирилзе», дээрнин хиндиинге турганындан чавызап бадып эгелээр;

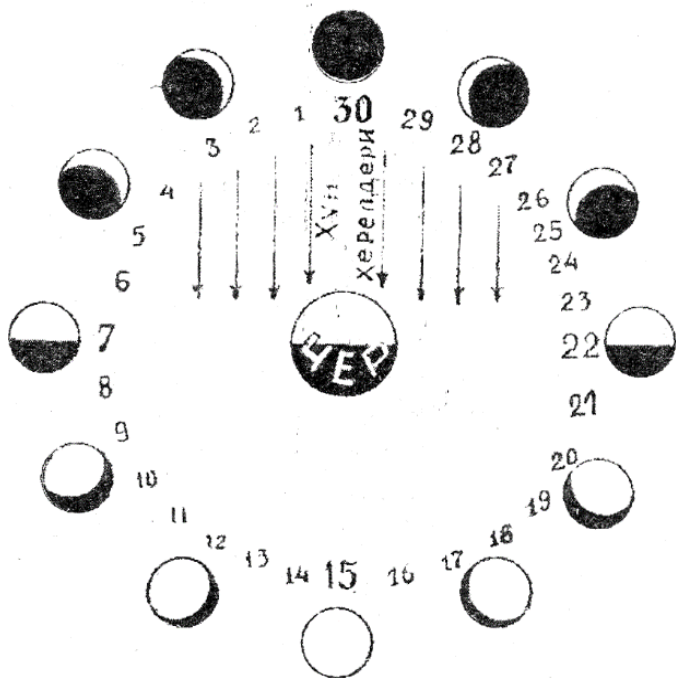
- айның сөөлгү чеди хонуу артканда, азы 22-ниң хүнүнде Айның солагай талакы чартыы чырып көстүр апаар;

- хүннер эрткен тудум, ол улам бичелеп батса-батса, 28-тин хүнүнде бичежек хол кадыыры дег, ээтпек Ай көстүп келгеш, саадавайн дедир ажа бээр;

- 29-туң, 30-ниң, 1-ниң хүннеринде Ай көзүлбес. 30-ниң хүнүн бүдүү, 1-ни *ай чаазы* дээр. *Шагаа хүнү ол*. Чаа чыл частың башкы айының бир чаазын ап турар. 1-ден 8-ке чедир үени бирги

улдун, 15-тиң хүнүн ай ортузу, 23-тен ынай айның сөөлгү улдуну деп санаар чурум бар.

Ынчалза-даа Айның шимчээшкини дең-дески эвес, оожумнап азы дүргедеп чоруур, ынчангаш херек кырында эрткен хонуктарның саны баш удур санаашкыннар-биле дүүшпейн-даа баргылаар. Чижээ, Ай оожум чылып чорда, Черден көөрге, оон хевири бир-ийи хонук өскерилбес. Бо таварылгада хүннер катаптаттынып, а Айның шимчээшкини хенертен дүргедээрге, оон хевири база дүрген өскерлип, чамдык хүннерниң «чиде» бээр чылдагааны ында[136].

Шагааның үезин тыва чон ай календарындан тодарадып, ону бүдүү айы, саң салыр, чолукшууру деп кол үш сүзүктерге чарып келген [129, 2013].

2 эге. ШАГААНЫҢ ҮШ СҮЗҮҮ

Шагааның бирги сүзүү. Бүдүү айы

Бүдүү айының утказы. Шагаага белеткенир үжен хонуктун чымыштыг үезин бүдүү айы дээр. Бүдүү айында кижилер колдуунда өг-бүлезинге, ажы-төлүнүн төрөл-дөргүлүнүн аразынга турар. Ажыл, өөредилге шагы доостурга-ла, Шагаага белеткенип кириптер. Бо үеде удуртур-баштаар черлер чонга деткимчени бээр. Өгбе кижиге төрөлдерин, ажы-төлүн сургаар, демниг ажыл-ишти хайгаараар, Шагааның улуг ужурун бичии болгаш элээди уругларга тайылбырлаар. Бүдүү айы сагыш актаары, оран-сава актаары, Шагаа үүжезин бузары, чаа хеп даараары деп кезектерге чарлыр.

Тывалар кижиниң сагыжын шагдан бээр боттуг чүүл кылдыр көрүп, «сагыш бакта сайзырал чок, сеткил бакта секперел чок» деп санап чораан. Бистин ада-өгбевис кижиге экизин «ак сагыштыг кижиге» деп үнелээр. Шагааның бүдүү айында кижилер боттарын ак сагыш-биле сүзүктээр, ол ышкаш чаячы (хам) азы лама кижилер-биле харылзажып, оларның чагыг-сөзүн ап, арыгладып азы ном номчудуп, сүзүктедип ап болур.

Бүдүү айында кижилер бажыңын, аал-оранын, ажыл-албан черлерин аштап, арыглаар. Ону, аргалыг болза, айның 29-тун мурнунга чедир кылыр болза эки. Мынчан чоок төрөл өг-бүлелер (акышкылыр, угбашкылар дээш оон-даа өске) шагаа чемин (ылангыя манчы, буузаны) ээлчежип демнежип кылыр. Шагаа чемин демнежип элбээ-биле кылырга, ол чыл эптиг-найыралдыг, демниг эртер, бай-байлак болур деп санаар.

Бүдүүнүнүн хүнүнде үүже чазар (бузар), оларга хырбача, чөкпек, саржаг дээн чижектиг бүдүн чемнер хамааржыр. Чуланы ээрип, таакпыны, артышты аңгылап салыр. Оран-делегей ээлерин (Дээр-Деңгер, Чер, чер-чурт), өгге (бажыңга) келген аалчыларны хүндүлээр ак чемни тускай белеткээр.

Ак чем. Ак чемге сүттен үнген чемнер хамааржыр: сүт боду, саржаг, өреме, сүттүг шай, быштак, курут, ааржы, ээжегей, чөкпек. Ак чемге чиңге тарааны, соктаан далганны, боова-боорзакты, төштү немээр.

Ак чемни Шагаа дүжер бетинде чүк үндүреринге хереглээр, санга салыр, оран-делегей болгаш чер-чурт ээлерин чемгереринге ажыглаар. Өгге келген аалчыларны хүндүлээр база боттары чооглаар ак чемни тускайлап алыр. Ак чем-биле бойдушту сүзүглээри, ооң иштинде кижиниң бодунга болгаш өске кижилерге аас-кежиктиг амыдырал күзээн сеткили болур.

Улдуң-боова. Бүдүүде кончуг кичээнгейлиг кылыр езулал чеминиң бирээзинге улдуң-боова хамааржыр. Улдуң-боова дээрге Төп Азияның бурунгу көшкүн чоннарының, ылаңгыя моолдарның болгаш тываларның, улуг байырлал болгаш кажыыдал үезинде белеткээр чеми болур. Бо чаңчыл моолдарда, ол ышкаш Моолда болгаш Кыдатта чурттап чоруур тываларда кадагалаттыңан, а Тывада колдуунда читкен болуп турар. Ынчалза-даа ук чаңчылды сагып чоруур улус база бар.

Улдуң-боова дээрге кижиниң амыдыралда арттырып чоруур изинге хамаарышкан сүзүктүг чем болур. Ынчангаш ол хаарган бооваларны кижини изинге (тодаргайлаарга, идик улдуңунга) дүрзүлөп кааны ол. Истин сүзүктүг утказы: амыдырал-чуртталгада чыргалдың-даа (аас-кежиктин), човулаңның-даа истери бар, ону кижилер аразында деңге үлежип чоруур.

Шагааның улдуң-боова каады саарзык болур («чыргалда тур бис дээни ол»). Улдуң-боованың үстүнге ак болгаш чигирзиг чемниң дээжизин салыр. Шагаада улуг-биче салгалга тураскааткан улуг-биче ийи улдуң боова кылыр. Чижээ, аныяк назылыг өг-бүлө ээлери (24-36 хар аразы) 5 каът, а уругларынга 3 каът улдуң боовалар тургузар. Улдуң-боова эрги сан-биле 8-тиң хүнүнге чедир турар, ону кым-даа үревес, ооң соонда каш-даа хонук иштинде үнген-кирген улуска үзе тыртып, үлөп бээр.

Хой ужазы. Шагааның база бир хүндүткелдиг чеми П1 хой ужазы. Хайындырган хой ужазын улуг-биче чалбак тавактарда салган улдуң-бооваларның ортузунга база-ла чалбак тавакка шала бурунгаар салгаш, чанынга ортумак бижек салып каар. Хүндүткелдиг чемге немей картап каан чоданы, ийи кожа бедик ээгини немээр. Келген аалчы кижини ужаның чаан ааска өй хирени чона аарак кезип алгаш чиир. Чаг дээрге тыва чонда тодуг-догаа амыдыралдың демдээ болур. Ынчангаш кижилерни ужа салып хүндүлээри «мал-маганны азырап, күш-ажылга дадыгып чорааш

«чаг иштинде бүүрек дег эки чурттаңар!» дээн улусчу элдээртиг болур.

Бүдүүлээри (бүдүү хүнү). Бүдүүлээри азы бүдүү хүнү дээрге, угунда-ла, эрги чыл-биле байырлажыр ужур болур. Чижээ, бускан чемниң дээжизи-биле эрги чылды үдээш, өг-бүле, кожа-хелбээ төрөл улус хөөрежип, аыш-чем чооглаар. Бакташкан улузу-биле эптежип, белек-селек солчуп болур.

Бүдүү хүннүн бетинде хамык улус чунар-бажыңнаар, кылан арыг суг-биле саартынар, сагыш-сеткилин сүзүктээр.

Бүдүү хүнү дээрге эрги чылдың эң сөөлгү хүнүн ынча дээр. Бурун ай санаашкыны-биле бүдүү дүнезинде ай үнмес, езулуг-ла «аът кулаа көзүлбес» апаар. Бо хүн хирлиг ажыл кылбас, аажы-чаңны холга тудар. Эртеңги чаа чылды уткуурда херек чүүлдерни ылавылап белеткээр [8, 2010].

Бүдүү кежээзинде «чүк үндүрер» деп байырымчы езулал эртер. «Чүк үндүрери» дээрге кижиниң ол чылда чогумчалыг чүгүнче ис баштап каарын ынча дээр. Чүк үндүргеш келген кижини ак чем-биле уткуур.

«Өг карактадыр» деп езулал база бар. Ооң утказы: өгнү (бажыңны) кандыг-бир дом-биле камгаладыры. Оларны (чижээ, тенниг хараганны, кызыл сөөскенни, артышты) өгнүн (бажыңның) эжиинге (бозагазынга) азып каар.

Бүдүү айы – эң хөй белеткел, чымыштыг ажыл, сагыш-сеткил негеттинер үе болур. Ынчангаш ооң сүзүктүг болгаш ужуру-даа ол.

Шагааның ийиги сүзүү. Саң салыры

Саңның ыдыктыг утказы. Үе-дүптен тура тывалар бойдус-биле чолукшужар (амыр-менди солчур), аңаа хүндүткел илередип саң салыр чаңчылдыг. Саң салыр деп сүзүктү тыва чон кончуг харысалгалыг деп көрүп чоруур. Саңны бир черге аржааннап азы аннап, чер азы даг, тайга- сын дагаанда, кандыг-бир улуг үүле бүдүрерде, ол ышкаш Шагаа дүшкенде салыр. Саң салыры дээрге өгнүн эр эзенин бодунуң болгаш өг-бүлезиниң мурнундан бойдус-биле, тодаргайлаарга, Дээр Ада болгаш Ие Чер-биле чолукшулгазы база барык чажыт сымыраныг чугаазы болур.

Төөгүден алырга, тывалар Шагаада улуг-биче ийи саң салып келген. Улуг саңны эр кижини, бичезин кыс кижини салыр. Шагаа саңын колдуунда өг-бүлө аайы-биле кыпсыр. Бир эвес ара-аразында эптиг-чөптүг болза, чамдыкта кожа аалдар азы чамдык таньш-көрүш улус бөлүктежип саң салып чораан.

Улуг саң. Улуг саңны аалдан хоорук черге салыр. Чүгө дээрге Дээр-Деңгер эр кижини угундан «дөңгө орап аңчы, төрө баштаар чолдуг» кылдыр чаяаган, ынчангаш ооң ажыл-ижи чүглө аал коданы-биле кызыгаарлаттынмас. Эр кижиниң өг-бүлезиниң амыдыралы, эрге-ажыы, төрө сайзыралына киржилгези, чаш салгалының салым-хуузу ооң угаанындан болгаш ажыл-херээнден билдинер дээр. Улуг саңны эр кижини салыр деп билишкенин сүзүктүг утказы ол. Улуг саң салыр чер ук төөгүден доктаамал болур. Чаа черге көжүп келген болза, эки эптиг черни баш бурунгаар дөзөвилээр. Саңны өг-бүлениң эр кижилериниң күсели азы төрөл улустуң сагып чаңчыккан аайы-биле аал хаязынга азы оон ырак (чоок) бедик дөң (даг,тайга) эдээнге (эктинге) салып турар. Саң салыр чер мал-маган, кижилер шоолуг баспас арыг чер болза улам эки. Саң салыр дески черни шилээш, аңаа калбак даштар салып алыр. Саңның узун-дооразы 50-60 см, хевири колдуунда конус хевирилиг болур. Тургузуп каан саңның аразынче баш бурунгаар арыг тос, артыш кири суп алыр. Дээжи кири салыр черлерни база демдеглеп алыр.

Биче саң. Биче саңны аалдың кыс ээзи өг эжииниң мурнунга салыр. Чүгө дээрге кыс кижини бойдус өг-бүлезинге «хүн дег» чырыкты, чылыгны, ынакшылды сүзүктеп хайырлап чоруур кылдыр чаяаган. Кыс улустуң саңы өгнүң эжиинден биче-ле ырак (3-4 м) болур, хемчээлиниң аайы-биле бичежек болур. Саңның баарына ак энчек салыр. Кыс улустуң саңына чүглө артыш-биле саржаг каап кыпсыр. Ие кижини энчек кырынга олуруп алгаш, оран-делегей, аал-чурт эелеринге үш катап тейлээр. Ооң соонда бичии ажы-төлү тейлээр.

От-чаячыга Дээжи өргүүрүнүн ужурулары. Шагаа саңын салыр езулал тыва черге эртенги хүннүн херели аалдың коданынга дээй бээри-биле эгелеп турган. Саңның чаячы одун өг-бүлениң ээзи хөгжүткеш, Шагаа чеминиң Дээжини шымчыңнап өргүп эгелээр. От-чаячының ээзинге чалбарыыр, четтиргенин, өөрүшкүзүн, дилээн илередир. Ону сагыжы,

чугаазы, йөрээли-биле-даа илередип болур. Суук чемни (сүттү, шайны, араганы) отче саара кутпас, чүгле дамдызын өргүүр.

Бойдус-биле чолукшууру. От-чаячыга чүдээн соонда, чаа чылдың адын адап, өөрүшкүнү илередип, чаа чылдың бир дугаар үнген хүнүнче углай сүт чажып, ону чалбарып уткуур. Дээр Ада, Чер Ие-биле «Шаг чаагай, шагаа чаагай!» деп чолукшужар, оларга чалбарыыр, мактал, йөрээл сөстөрни хайырлаар. Оон ыңай бодунуң төрөөн чер-чуртунуң ээлеринге, үргүлчү эртип-дүжүп, байлаан ажыглап турар арт-сынының, тайга-таскылының, хем-суунуң ээлериңиз аттарын адап оларга чалбарыыр. Оран-делегей, оыт-ыяш, чер-чурт ээлери-биле чолукшужарда, ол ышкаш буруузун миннирде азы олардан өршээл, кижик дилээрде, саң салган черден бичии хаажы черге чедип келгеш, эр кижини бөргүн ужулгаш база курун чежип, ону эктинге салып алгаш, ак энчек кырынга олуруп алыр.

Амгы үеде үндезин тыва саң салыр езулал тибет буддизмниң чамдык чүүлдери-биле дыка холужуп турар. Чижээ, оларга Шагаа хүнүн шактап, минуталап, харын-даа секундалап үндүр санаары; Шагаа уткууру дээрге Будданы болгаш буддизмниң камгалакчыларын ак чем-биле хүндүлээри; отче багай сагыжын, хирлиг пөс октаар дээн чижектиг дээш оон-даа өске чүүлдер хамааржып турар. Ынчап кээрге, кандыг чаңчылды азы езулалды сагыры кижиниң бодунуң шилилгези бооп кээрдир.

Шагааның үшкү сүзүү. Чолукшууру

Бойдус-биле чолукшууру доозулган соонда, кижилер бот-боттары-биле «Шаг чаагай, шагаа чаагай!» деп амырап чолукшужар. Дээжи артыын төндүр чиггеш, саңны хүнгээр үш катап долгангаш, чанып чоруптар. Аалга эр кижилерни ие кижини бодунуң саңының чанынга уткуп алыр. Ада-ие улус энчек кырынга олуруп алгаш, 3 катап тейлээш, өөнче (бажынынче) кире бээр. Саң салган соонда, чаа хүн хөөрөп кээрге, чолукшуур деп езулал эгелей бээр. Ол дээрге кижилерниң бот-боттарынга хүндүткел, аас-кежик илереткен байыр чедиришкени болур. Бот-боттарынга байыр чедиржирде, хар-назын, төрөл-дөргүл

барымдаалаар. Аныяк назылыг улус улуг улуска байыр чедирер. Өг-бүлеге болза, уруглары баштай ачазы, ооң соонда авазы, улуг акылары болгаш угбалары-биле чолукшужар. Төп Азияның көшкүн чоннары ашак-кадай улусту чаңгыс кижип деп көөр, ынчангаш олар чолукшупас дээр.

Эге хүнде чолукшужар улус. Шагааның эге хүнүндө өг-бүле улус эң-не улуг назылыг өгбезинге (төрелинге) чедип, кадак тудуп чолукшуур, белек-селээн сунар, ооң йөрээл-сөзүн алып. Өгбө кижиниң чурттап турар чериниң ырак-чоогун барымдаалавас, албан чедер. Дараазында ада-иезиниң аалынга чедер. Ылаңгыя эрги чылда төрүттүнген чаш төлүн оларга сүзүктөдип алып.

Ийиги хүнде чолукшужар улус. Шагааның ийиги хүнүндө аңгы өг-бүлеги алышкы-халышкы, угбашкы-дуңмашкы улус ажы-төлүн эдерткеш, бот-боттары удур-дедир аалдажып чолукшужар, Шагаа чемин чооглажыр, маажым хөөрежир.

Өгбези, ада-иези, чоок төрелдери-биле чолукшужары кончуг ханы сүзүк. Бо сүзүк кижилерниң «амыдырал» деп билиишкени үнелеп, ооң эки байдалы өг-бүле, төрөл аймак бүрүзүнүң ара-аразында эп-чөптүг харылзаазындан, ак сагыжындан, арын-нүүрүндөн, чүткүлүндөн дөстелир деп угаганының илерээшкени болур. Ынчангаш бо сүзүктү Шагааның эң баштайгы хүннеринде ужуктап-сыптааш, доңнап турары ол.

Үшкү хүнде чолукшужар улус. Үш дугаар хүнде Шагаа байырлалы өг-бүле, төрөл кызыгаарындан үнүп, кожа-хелбээ, өңнүк-тала улустарже тарап, бүгү чоннунң найырынче шилчиир. Бүгүдениң чолукшулгазының ыдык утказы үстүндө айытканы ышкаш болза-даа, оон делгемчип, чончу, ниитилелчи деп уткашынарже кирер. Шагааның үш сүзүктүг хүнү эрткенде, албан черлериниң аныяктары эң улуг назылыг кижиге кадак сунуп, ооң-биле чолукшужар, йөрээлин, чагыын алып. Оюн-тоглаа, мөөрейлер бүдүн ай дургузунда үргүлчүлээр.

Чолукшуунунң чурumu. Чолукшуурда, бичии назылыг кижип холдарының адыштарын өрү көрүндүр, улуг кижип куду көрүндүр сунчур. Бо дээрге улуг кижиниң талазындан «бичии кижиге эки сеткил күзеп тур мен», бичии кижиниң талазындан «улуг кижиниң кежиин хүлээвишаан, кезээде дузалажып чорууйн» дээн уткалыг. Чолукшужуп турар улус куспакташпас,

чүглө адыштарын азы билектерин дегзи аарак сөлежир. Бичии чаш уругларының бажының тейин улуг кижичыттап болур.

Кадак сунуп чолукшуурда, ону ийи денге сыккаш, аскын чолукшуп турар кижизинче көрүндүр сунар. Ол дээрге «ааскежик силерде болзун!» дээни ол. Кадакты алгаш, дүргөш, хойлап алыр (тыва тоннуг болза) азы бедик хир чок черге, бирле болза, ийи эктинге салып алыр. Кадак сунары тускай езулал болганда, туруп кээп, тонун (костюмун) өөктээш, курун куржангаш хүлээп алыр. Өгбө кижичыттап олура хүлээп ап болур.

Кадак азы белек бээрде ийи холдап сунар. Ону алырда база ындыг: ийи холдап алгаш, хаваанга үстүргөш, тускайлаан черге салып алыр.

Аныяк кижичыттап тура, «Шаг чаагай!» дээрге, улуг кижичыттап «Шагаа чаагай!» деп харыылаар. Шагаа үезинде таварышкан улус база-ла:

– Шаг чаагай!

– Шагаа чаагай! – деп, удур-дедир чолукшужар.

Шагааның калбак байырлалы бир ай дургузунда үргүлчүлээр. Бо айда үеде оюн-тоглаа, ыр-шоор, мөөрейлер үзүлбес. Амгы үеде Шагаа байырлаарының хевирлери делгемчээн, дыка хөй чүүлдер чаа утка-шынарже кирген. Ында кем чок.

Шаг чаагай, Шагаа чаагай!

Библиография

1. Адрианов, А.В. Шагаа (Сойотский Новый год): этногр. очерк из Урянхайской жизни. Репринт. изд. 1917 г. / А.В. Адрианов. – Кызыл, 1993. – 32 с.
2. Ажи, А. Шагаа – самый священный праздник / А. Ажи // Танды-Ула. – 2010. – 20 февр.
3. Ажи, А. Шагаа – древнейший праздник народов Востока / А. Ажи // Танды-Ула. – 2007. – 17 февр.
4. Бадаа, С. Второе новолуние: [о Шагаа] / С. Бадаа // Тувин. правда. – 1999. – 16 февр.
5. Бадра, И. Төөгү – дөстүг, төрөпчи – эзерлиг... [Чогаалчы Бадра И. «Човуландан човулаңче» деп тоожузундан эрги Тывага Шагааны канчаар байырлап турганының дугайында] / И. Бадра // Шын. – 2010. – Янв. 28. – А.6
6. Баир, С. Шагаа – праздник для всех / С. Баир // Тувин. правда. – 1991. – 14 февр.
7. Балчыр, С. Күске дүжүлгезинде саадаан: [Арат шөлүнгө Шагаа байырындан репортаж] / С. Балчыр // Шын. — 2008. — Февр. 12.
8. Баярсайхан, Б. Сеңгелде Шагаа [Моолда чурттап турар тываларның Шагаа байырлалын канчаар уткуурунун дугайында] / Б. Баярсайхан // Эртем сөзү. – 2010. – №1. – А.8
9. Бичелдей, У.П. Традиции Шагаа: ценить и уважать время и жизнь / У. Бичелдей // Центр Азии. – 2010. – 12 февр.
10. Бичелдей, У.П. Шагаа белеткээринин, Шагааны байырлаарының ёзу-чурумунга болгаш сагыыр чаңчылдарынга хамаарыштыр сүмелер / У.П. Бичелдей // Шын. – 2012. – Февр. 14
11. Биче-оол, А. Ёзу-чаңчылдарны сактып уткууру чугула [Шагаа дугайында К.А. Бичелдей-биле чугаалашкан] / А. Биче-оол // Шын. – 2011. – Февр. 1
12. В год благополучия – с Огненной Собакой: [Шагаа – 2006] // Тувин. правда. – 2006. – 2 февр.
13. Васильева, И. Волшебная мельница жизни: [о праздновании Шагаа, проведенном в НБ им. А. С. Пушкина] / И. Васильева // Тувин. правда. – 2001. – 15 марта.

14. Даржаа, А. Национал чоргааралды оттурар [Малчыннар-биле ужуражылга үезинде] / А. Даржаа // Шын. – 2011. – Февр. 1
15. Даржаа, А. Шагаа айы адакталды... [Москваның «Космос» аалчылар бажыңыңа болган Шагаа байырлалы] / А. Даржаа // Шын. – 2008. – Март 1
16. Даржаа, А. Шагның чаазы келди.../А. Даржаа // Шын. – 2010. – Февр. 18
17. Даржаа, А. ...Шагаа айы үнүп келди / А. Даржаа // Шын. – 2010. – Февр 13. – А. 11
18. Дамба-Хуурак, Д. Хөйүк төрөл аймактың оюннары [Шагаа үезинде ойнаар оюннар] / Д. Дамба-Хуурак // Шын. – 2008. – Февр.7
19. Даргат, М. Шаандагы шагааны сактыыл / М. Даргат // Шын. – 2015. – Февр.10
20. Дарма, Э. Ыдыктыг байырлалывыс – ынак Шагааавыс Э. Дарма // Башкы. – 1995. – № 1. – А. 74
21. Дензин, К. Шагаа бүдүүзүндө чүнү бодаза экил? [Тываларның бурун шагдан ыдыктыг байырлалдары] / К. Дензин // Улуг-Хем. – 2007. – Февр.17
22. Джалилова, Р. Үлегерлиг болуулунар [Шагаа байарлалы] /Р. Джалилова // Шын. – 2008. – Февр.7
23. Доржу, М. Ыдыктыг байырлалывыс – ынак Шагааавыс: литература — хөгжүмнүг сценарий / М. Доржу // Шын. – 1992. – Янв. 25.
24. Доржу, А. Шагаа бүдүүзүндө кежээ. Кадак тудуп чолугары / А. Доржу // Шын. – 1999. – Февр. 6.
25. Достай-оол, А. Шагаага кириштим: [Шаанда Тывага чаа чылдың Шагааазын көргениниң дугайында сактыышкын] / А. Достай-оол // Улуг-Хем. – 1982. – Янв. 1.
26. Дыртый-оол, А. Как и много лет назад: [о Шагаа] / А. Дыртый-оол // Тув. правда. – 1999. – 16 февр.
27. Жуковская, Н.Л. Категории и символика традиционной культуры монголов / Н.Л. Жуковская. – М., 1988. – С.50.
28. Залбаяр, Г. Шагаа байырлалы: [Тываларның шагааны байырлап турганының дугайында] / Г. Залбаяр // Шын. – 2006. – Янв.26

29. Иргит, У.-Н. Төрөл чоннуң чараш чаңы: шагаага уткуштур / У.-Н. Иргит // Шын. – 2004. – Февр. 5
30. Казырыкпай, Б. Дошкун-даа бол, өршээлдиг боор / Б. Казырыкпай // Эртем сөзү. – 2010. – №1. – А.9
31. Кара-Сал, О. Угу-дөзү узун / О. Кара-Сал // Шын. – 2008. – Февр.2
32. Кенин-Лопсан, М. Б. Торопится лошадка...: [беседа с д.и.н., этнографом-востоковедом М. Б. Кенин-Лопсаном о годе водяной лошади] // Тувин. правда. – 2002. – 12 февр.
33. Кенин-Лопсан, М. Уткуурувус Шагаа / М. Кенин-Лопсан // Тыва Республика. – 2004. – Февр. 12, 19
34. Кок-оол, В. Ш. Шагаа – Новый год у тувинцев / В. Ш. Кок-оол // Тувин. правда. – 1990. – 1 янв.
35. Кок-оол, В. Шагаа / В. Кок-оол // Тувин. правда. – 1960. – 1 янв.
36. Конгар, В. Омак-хөглүг, оюн-тоглаалыг байырлал моорлап туру! [Шагаа байарлалы] / В. Конгар // Шын. – 2013. – Февр. 7
37. Кужугет, А. Готовимся к Шагаа / А. Кужугет // Урянхай. – 2006. – 23-29 янв.
38. Кужугет, А. Готовимся к Шагаа / А. Кужугет // Слово. – 2001. – № 7.
39. Кужугет, А. К празднованию Шагаа / А. Кужугет // Слово. – 2010. – № 1 (4)
40. Күжүгет, А. Шагаа байырлалы / А. Күжүгет // Башкы. – 1997. – № 6. – А. 53
41. Күжүгет, А. Шагаада чолукшууру / А. Күжүгет // Тыв. аныяктары. – 1990. – Февр. 14.
42. Кужугет, А. К Шагаа / А. Кужугет // Круг знания: науч.-информ. сб. – Вып. 1. – Кызыл, 1998. – С. 44–52.
43. Кул-тегин: Мөңге даштың сырыны: (Орхон-Енисей бижимелдерниң тураскаалдары VI–VIII вв.). – Новосибирск: Наука, 2003. – 248 с. Кюль-тегин: Поэзия вечного камня.
44. Курбатский, Г.Н. Новогоднее моление / Г.Н. Курбатский // Круг знания: науч.-информ. сб. – Кызыл, 2005. – С. 9–10.
45. Куулар, М. Весенний Новый год: [Шагаа 147 лет назад] / М. Куулар // Тувин. правда. – 2008. – 5 февр.
46. Куулар, Н. Арыгланьыр ёзулал дугайында: азы Шагаа бүдүүзүндө чамдык бодалдар / Н. Куулар // Шын. – 2008. – Февр.7

47. Куулар, Х. Чолукшууру, чонум: шүлүк / Х. Куулар // Шын. – 2008. – Февр.7
48. Куулар, Ш. Шагаа: чоннуң чаагай чаңчылдары / Ш. Куулар // Тыв. аныяктары. – 1978. – Февр. 11.
49. Куулар, М. Шагааны кажандан бээр албан-ёзузу-биле эрттирип келгенил? [Архив материалдары] / М. Куулар // Шын. – 2011. – Янв. 25
50. Куулар, М. Албан ёзузу-биле кажан байырлап эгелээнил? / М. Куулар // Шын. – 2008. – Февр.7
51. Кюнзегеш, Д. Өгбелерниң ёзу-чаңчылы үнелиг.../ Д. Кюнзегеш // Шын. – 2010. – Февр. 9
52. Лешаков, О. Шагаа – Новый год по лунному календарю! / О. Лешаков // Рекл.-информ. обозрение. – 1997. – 9 февр.
53. Лобсанг, Тубтен геше. Нет радостнее праздника Шагаа: [беседа с учителем геше Лобсангом] / вел к.и.н. М. Монгуш, к.ф.н. О. Хомушку // Тувин. правда. – 1997. – 1 февр.
54. Маадыр-оол, А. Шагаа [Шүлүк] / А. Маадыр-оол // Шын. – 2011. – Янв.29
55. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии / С.Е. Малов. – М.-Л., 1959. – С. 38-43
56. Мандыл-оол, Б. Чүнү билзе экил?: [Шагаа хүнүнде сагыыр чүүлдер] / Билең-оол Мандыл-оол // Шын. – 2006. – Янв. 26.
57. Мира и согласия, здоровья и счастья, удачи и достатка вам, дорогие земляки!: [30 янв. – праздник Шагаа] // Тувин. правда. – 2006. – 28 янв.
58. Мольби, В. Төрөл бөлүк айы-биле: Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Хем сумузунуң чурттакчылары Шагаа байырлалын төрөл бөлүк айы-биле демдегеп эрттирери чаңчыл апар чыдар / Валерий Мольби // Шын. – 2008. – Февр. 14.
59. Монгуш, А. Чыл бажы үндү...: [Шагаа дугайында] / А. Монгуш // Шын. — 2002. — Февр. 16.
60. Монгуш, З. Что вы знаете об авторе книги «Шагаа – сойотский Новый год?»: [об исслед. Тувы А. В. Адрианове] / З. Монгуш // Тув. правда. – 2007. – 17 февр.
61. Монгуш, И. Чараш тоолзуг...[Шүлүк] / И. Монгуш // Шын. – 2013. – Февр. 9

62. Монгуш, М. Что мы знаем о Шагаа? / М. Монгуш // Танды-Уула. – 2004. – Февр.16-22
63. Монгуш, М.В. Шагаа: как это было: [беседа с к.и.н. М. Б. Монгуш / вел А. Филатенко // Ламаизм в Туве: ист.-этнографич. исслед. – Кызыл. – 1992. – С. 91–97.
64. Монгуш, М.В. Шагаа: как это было: [беседа с к.и.н. М. В. Монгуш] / вел А. Филатенко // Молодежь Тувы. – 1991. – 15 февр.
65. Монгуш, М. Шагаа-биле, курай-курай! Улу чылдың онзагай демдектери / М.Монгуш // Шын. – 2012. – Февр.21
66. Монгуш, М. Шагаа-биле! Новогодний праздничный комплекс у тувинцев / М. Монгуш // Башкы. – 1993. – №1. – С. 65.
67. Монгуш, Н. Шагның чаазын уткуп тура... Эрниц самы чалгынналдырган / М. Монгуш // Шын. – 2010. – Февр.20
68. Монгуш, О. Шагаалааным: [Шүлүктөр] // Башкы. – 1999. – №1. – А.95
69. Монгуш, С. Ак чолдуг Шагаа-биле! [Моолда тываларның Шагааны уткууру] / С. Монгуш // Шын. – 2010. – Февр. 11. – А.3
70. Монгуш, С. Ак чолдуг Шагаа-биле! / Сайлык Монгуш // Шын. – 2010. – Февр.
71. Монгуш, С. Тыва чаңчыл ёзугаар [Шагаа — 2008 бедик даг кырынга саңны салыры] / С. Монгуш // Шын. – 2008. – февр.12
72. Монгуш, Ч. Амыр-тайбың чыл болзун! [Шүлүк] / Ч. Монгуш // Шын. – 2012. – Февр.21
73. Наступает Новый год по лунному календарю: [о Восточном Новом годе] // Урянхай. – 2007. – 14 февр.
74. Норбу, Х. Старики вспомнили...: [о праздновании Шагаа] / Х. Норбу // Совет. Россия. – 1968. – 14 янв.
75. Нурзат, Б.-Б. Чылым уткуп, чүдүп ор мен [Шүлүк] / Б.-Б. Нурзат // Шын. – 2011. – Февр.3
76. Ондар, А. Из истории праздника Шагаа / А. Ондар // Танды-Уула. – 2007. – 17 февр.
77. Ондар, С. Шагаа – ыдыктыг байырлалывыс / С. Ондар // Башкы. – 2010. – № 1. – А. 48
78. Опей-оол, У. Шагаа – бытовой и религиозный праздник / У. Опей-оол // Тувин. правда. – 2006. – 28 янв.

79. Ооржак, Н. Чөөн чүк календарының тывылганы (тоолчургу чугаа аяны-биле) / Н. Ооржак // Шын. – 2010. – Февр. 9.
80. Ооржак, У. Шагаа: дөзү болгаш езу-чаңнылдары / У. Ооржак // Шын. – 2015. – Февр.10
81. Ооржак, Х. Шагаада ойнаңар: Тыва оюннарнын чамдык хевирлерин парлап көргүскени / Х. Ооржак, М. Өлзей-оол // Шын. – 1991. – Февр.15
82. Очур, Н. Чаа чыл уткуй чарбык / Н. Очур // Шын. – 2009. №153-154. – А.11
83. Очур, Н. Эжен хаанның чизезинче... (Шагаа уткуурунга хамаарыштыр бодал) / Н. Очур // Шын. – 2011. – Янв. 29
84. Оюн, Д. Шагаа байырлалы эрткен чүс чылда / Д. Оюн // Шын. – 2006. – Янв.28
85. Потапов, Л.П. Очерки народного быта тувинцев / Л.П. Потапов – М., 1969. – С. 280-291.
86. Проснулось солнце от грохота бубнов...: [о Шагаа] // Тувин. правда. – 1999. – 20 февр.
87. С восходом новой луны...: [Шагаа] // Тувин. правда. – 2008. – 7 февр.
88. Саая, Л. Ыдыктыг байырлалывыс – Шагаа / Л. Саая // Шын. – 2010. – Февр.6
89. Сагаан-оол, В. Эргизин сактып, чаазын сайгарып...: [Шагаа дугайында] / В. Саган-оол // Тыв. аныяктары. — 1992. — Янв. 7.
90. Самбуу, И. Из истории тувинских игр: историко-этнографич. очерк / И. Самбуу. – Кызыл, 1974. – 30 с.
91. Санчы, С. Алды харлыымда шагааалааным / С. Санчы // Шын. – 2008. – Февр.7
92. Сарыг-оол, М. Воспоминание о Шагаа / М. Сарыг-оол // Тувин. правда. – 2001. – 24 февр.
93. Сарыг-оол, С. Повесть о светлоголовом мальчике: Шагаа // Сиб. огни. – 1965. – № 10. – С. 51–54.
94. Симчит, К.-М. А. Лексика обряда «Сан салыр» / К.-М. А. Симчит // Гуманитарная наука Тувы на стыке веков: история, проблемы и перспективы развития: (докл. научн.-практ. конф., посвящен. 75-летию тув. письменности и 60-летию ТНИИЯЛИ-ТИГИ), 13-14 окт. 2005 г. – Кызыл, 2005. – С. 110–111.

95. Сувакпит, О. Шагаа ыры / О. Сувакпит, Д. Кертиг-оол // Башкы. – 1993. – № 6. – А. 88
96. Сундуй, Г.Д. Мир детства кочевой Азии / Г.Д. Сундуй. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2009. – 168 с.
97. Сундуй, Г.Д. Педагогика совести: монография / Г.Д. Сундуй. – Кызыл: ОАО «Тываполиграф», 2013. – 112 с.
98. Сүрүң-оол, С. Шагаалаар дизе...: масса чонну хаара тудар, дыштанылганың ажыктыг хевири / С. Сүрүң-оол // Шын. – 1989. – Февр. 2.
99. Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары // Конференция материалдары. – Кызыл, 1991. – 96 ар.
100. Тыва улустуң аас чогаалы [Йөрээлдер, тывызыктар, дурген чугаалар] // Шын. – 2011. – Янв. 29
101. Тыва чоннуң национал байырлалы – Шагаа // Тыв. аныяктары. – 2015. – Февр.5
102. Удумбара, Р. Праздник счастья и надежды: [о народных правилах подготовки и проведения Шагаа] / Р. Удумбара // Тувин. правда. – 1996. – 18 февр.
103. Уйнукай, В. Частың х\н\ чылыг болзун!: [хоочун Шагаа дугайында, Шагаа йөрээли] / В. Уйнукай // Тыва Респ. – 2003. – Февр. 1.
104. Хертек, А. Новый год – Шагаа – сугацулусор...: [беседа с Аганак Хертек – камбы-ламы, башкы Цильтим Данзан] / вела О. Хомушку // Тувин. правда. – 1998. – 24 янв.
105. Хертек, Р. Чолунар бүтсүн!: чижек сценарий / Р. Хертек // Шын. – 1999. – Февр. 6. – (Шагаа уткуштур)
106. Хой чылдың пар шакта // Шын. – 2015. – Янв. 31
107. Чыдым, Е. Как отмечали в старину...: [о Шагаа] / Е. Чыдым // Тув. правда. – 2001. – 13 февр.
108. Чүлдүм, Ч. Болчатының бора ирти азы Шагаа мөөрейи деп чүл? / Ч. Чүлдүм // Тыв. аныяктары. – 1992. – Февр. 4.
109. Чульдүм, Ч. Любимый праздник народа: [о Шагаа] / Ч. Чульдүм // Тувин. правда. – 1994. – 5 февр.
110. Чүлдүм Ч. Улусчу чогаадыглар: [Шагаа дугайында] / Ч. Чүлдүм // Эне сөзү. – 1992. – Янв. 15-21.
111. Чульдүм, Ч. Чолушкулга – ритуальное приветствие праздника: [о Шагаа] / Ч. Чульдүм // Тув. правда. – 1999. – 16 февр.

112. Чүлдүм, Ч. М. Шагаам – сүзүглелим: төөгү, ужурлар, оюн-нар, мөөрейлер, хөктүг чугаалар / Ч. М. Чүлдүм. — Кызыл: Тыв. Респ. Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне типографиясы, 1999. – 160 ар.
113. Чүльдүм, Ч. Шагаа дугайында чүнү билир бис: «Шагаам – сүзүглелим» деп номундан алган / Ч. Чүльдүм // Сылдыс-чыгаш. – 2004. – Февр. 17-24.
114. Чүлдүм-оол, А. Шагаа — эң-не сүзүглелдиг байырлал / А. Чүлдүм-оол // Эртем сөзү. – 2010. – № 1(4).
115. Шаг чаазы — Шагаа үндү-ле! // Шын. – 2012. – Февр.21.
116. Шаг чаагай — Шагаа чаагай! / Г. Маспык-оол // Шын. – 2013. – Февр. 9
117. Шагаа-биле, Тыва чон: [Тибет башкы Лопсан Түбтен-биле ужуражылга] // Башкы. – 1998. – №2. – А. 85
118. Шагаа бүдүүзүнүн чымыжы [Шүлүк] // Шын. – 2011. – Февр.3
119. Шагаа йөрээлдери /Ч.С. Чондан, В.С. Салчак тург. – Кызыл: Тываполиграф, 2015. – 40 ар.
120. Шагаа келди [Ыры, тывызыктар] // Шын. – 2011. – Февр.3
121. Шагаа: сумелер // Шын. – 1991. – Янв. 25; 28.
122. Шагаа: сценарий / И. Т. Комбу тургускан // Тыв. аныяктары. – 1990. – Февр. 10, 23,15.
123. Шагаа уткуурда чүнү белеткеп алырыл? [М.Б. Кенин-Лопсанның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп номундан] // Эртем сөзү. – 2010. – №1(4). – А.6.
124. Шагаа – эң-не сүзүглелдиг байырлал // Эртем сөзү. – 2010. – №1. – А.7.
125. Шагааавыс-даа моорлап келди, чамбы-дипке чалбарылы! // Эне сөз\, – 2002. – Февр. 8–14.
126. Шагаада чүк үндүрери // Эне сөзү. — 2010. — Февр. 11-17
127. Шагааны Тыва АССР-ниң улустуң байырлалы кылдыр чарлаар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалы // Шын. – 1991. – Февр. 12.
128. Шагааның дөзү болгаш езу-чаңчылдары // Тыв. аныяктары. – 2015. – Февр. 5.
129. Шагааның ыдыктары. / НШХИ, этнопед. шинч. лаб.// Шын. – 2013. – февр.9.
130. Шагаалаал: Шагаа ыры // Эне сөзү. – 2002. – Февр. 8 –14.

131. Шагааның йөрээли // Урянхай. – 2006. – Янв. 23–29.
132. Шагның чаазы келди, Шагаа хүнү үндү! Дөгээ кырындан йөрээлдер. Саң ӗзулалдары // Шын. – 2011. – Февр.8
133. Шагаа байырлалынче аян-чорук: класс шагы // Башкы. – 2004. – №1. – А. 43-45
134. Шавыраа, С. Шагаа: класс шагы / С. Шавыраа // Башкы. – 1998. – №1. – А. 51
135. Шоомаа, Д. Чылга кирген амытаннар [Шүлүк] / Д. Шоомаа // Шын. – 2011. – Янв. 29.
136. Информатор: Ай календарының санаар чурумун *Даш-оол Монгуш* дыңнаткан.

Допчузу

Эге сөс.....	3
1-ги эге. Шагаа – тыва чоннуң чаа чыл байырлалы.....	4
Шагааны улусчу байырлал болур эрге-хоойлулуг болгаш эртемниг үндезиннери.....	4
Ай календары азы Шагааның ай-хүнүн тыва улус канчаар илередирип турарыл	5
2-ги эге. Шагааның үш сүзүү.....	8
Шагааның бирги сүзүү. Бүдүү айы	8
Шагааның ийиги сүзүү. Саң салыры.....	10
Шагааның үшкү сүзүү. Чолукшууру.....	12
Библиография.....	15

Научно-методическое издание

Автор-составитель Г. Д. Сундуй

ДУХОВНЫЕ ТВОРЕНИЯ ШАГАА

На тувинском языке

Компьютерная верстка *Л.А. Ооржак*

Подписано в печать 15.01.2015. Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Tuva New. Физ.печ.л. 1,5. Тираж 100 экз. Заказ №5.

ИПО «Билиг» ГБНУ Министерства образования и науки РТ
«Институт развития национальной школы», 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 16.